

Een grote en een kleine Brabantse stad

Relaties tussen Den Bosch en Herentals

Dr. Jan-M. Goris

Op verzoek van 'de Boschboom' hebben drie archivarissen van kleine Belgische steden een artikel geschreven over de relatie van hun stad met 's-Hertogenbosch. Stadsarchivaris Jan-M. Goris wilde graag ingaan op het verzoek om vanuit Herentals' perspectief enkele aspecten te belichten van de betrekkingen tussen 's-Hertogenbosch en Herentals tijdens het ancien régime.

In de gedegen synthese van de Bossche stadsgeschiedenis van P.Th.J. Kuijer, *'s-Hertogenbosch. Stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* (2000), wordt er nauwelijks gewag gemaakt van betrekkingen tussen de Diezestad en Herentals. De hoofdreden is ongetwijfeld dat de onderlinge relaties tussen de Brabantse steden tot dusver weinig of niet bestudeerd zijn. De grote problemen die bij de studie van een dergelijk onderwerp rijzen, zijn zowel de omvang van het bronnenmateriaal als de leemten in de bronnen. Deze bronnenproblematiek heeft er dan ook toe geleid dat er voor de studie van de relaties tussen 's-Hertogenbosch en Herentals geen voorstudies voorhanden zijn.

Een ander punt is dat men bij deze studie er steeds rekening mee dient te houden dat het moeilijk is om deze twee steden met elkaar te vergelijken.

's-Hertogenbosch was een grote stad en Herentals een kleine stad in het hertogdom Brabant.

Ook was de geografische ligging van de twee steden niet van die aard dat ze aanleiding gaf tot intense betrekkingen. 's-Hertogenbosch was een grensstad extern gelegen op de noordergrens van het hertogdom terwijl Herentals zich eerder in het midden van de Brabantse Kempen en in de periferie van het grote handelscentrum Antwerpen situeerde.

Detail van een zeventiende-eeuwse kaart van de omgeving van Mechelen en Aarschot met Lier en Herentals. Het westen ligt boven. (Nicolaes Visscher II, 'Mechlinia Dominium et Aerschot Ducatus', in: 'Atlas Minor, Kaert-Boeck van de XVII Nederlandsche Provincien', Nicolaes Visscher, Amsterdam 1648)

Cleyne stad

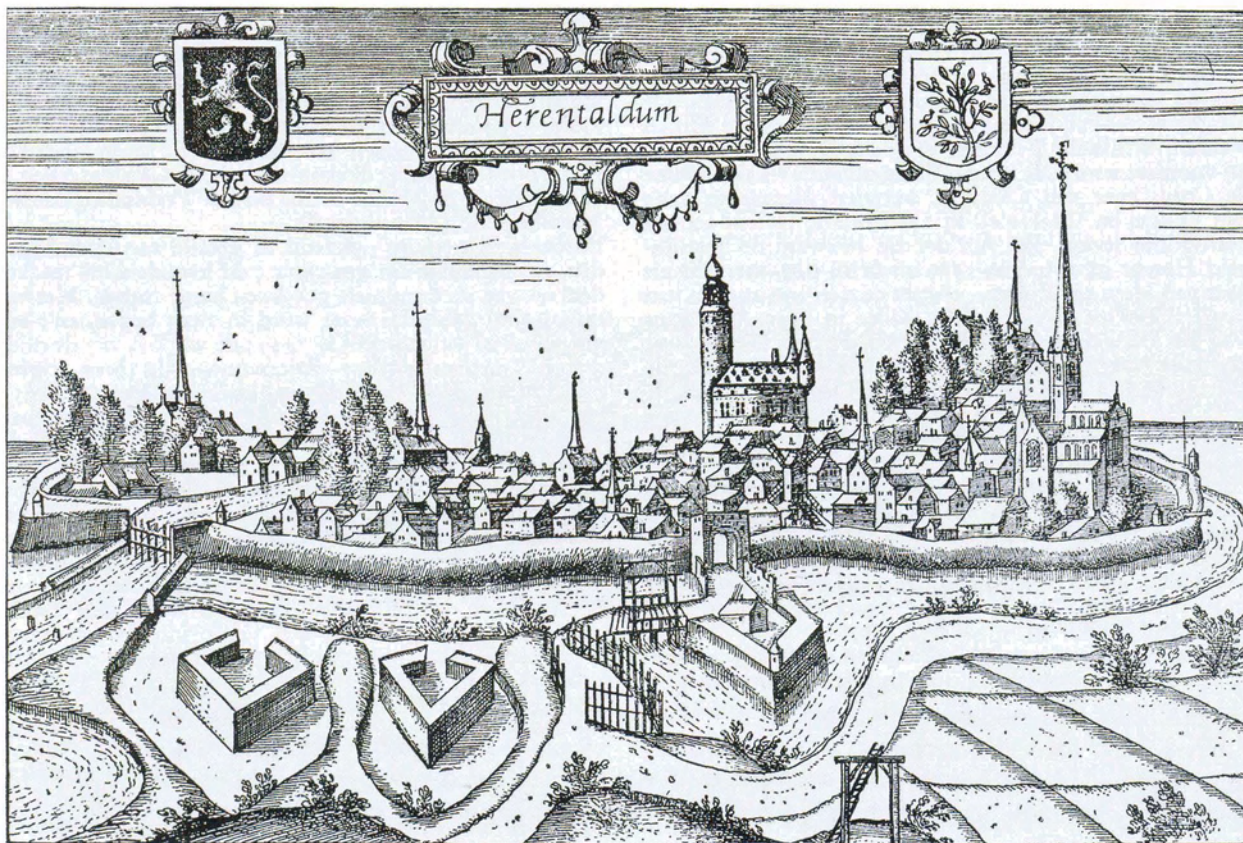
's-Hertogenbosch was de hoofdstad van de Meierij van 's-Hertogenbosch, een van de zes grote rechtsgebieden waarin het hertogdom Brabant sedert het begin van de veertiende eeuw was ingedeeld. Voornamelijk met fiscale bedoelingen werd het hertog-

dom ten laatste in 1437 heringedeeld in vier hoofdkwartieren. Het territorium van de Meierij van 's-Hertogenbosch bleef daarbij ongewijzigd. Dat was ook het geval voor het Markgraafschap Antwerpen, waartoe Herentals behoorde. Behalve de hoofdstad Antwerpen telde het Markgraafschap Antwerpen ook twee *cleyne* steden: Lier en Herentals. Zowel juridisch als fiscaal genoten de vier Brabantse hoofdsteden (Leuven, Brussel, Antwerpen en 's-Hertogenbosch) en een aantal *cleyne* steden een autonome status. Hun rechtsgebieden waren volledig zelfstandige entiteiten die niet waren opgenomen in de verdere administratief-juridische onderafdelingen. In het Markgraafschap Antwerpen bezaten alleen Antwerpen, Lier, Herentals en hun bijvang een stedelijk statuut; Geel, Hoogstraten, Turnhout en Mol konden geen aanspraak maken op deze autonome stedelijke status, die gehandhaafd bleef tot het einde van het ancien régime.¹ Tot in het midden van de vijftiende eeuw werd Herentals, na Antwerpen, als de belangrijkste stad

in het Markgraafschap Antwerpen aangezien. Want toen de Scheldestad in 1357 na de Brabantse succesoorlog (1356-1357) tijdelijk naar het graafschap Vlaanderen werd overgeheveld, werd Herentals gedurende een halve eeuw (1357-1406) de hoofdstad van het Markgraafschap. Ten laatste in het begin van de zestiende eeuw verloor Herentals evenwel de voorrang op Lier. Zo had Lier sedert ca. 1511 op de vergadering van de steden, vrijheden en dorpen in het Markgraafschap voorrang op Herentals. Er was toen een vaste volgorde in zwang die er als volgt uitzag: 1. Antwerpen; 2. Lier; 3. Herentals; 4. Turnhout; 5. de andere vrijheden en dorpen (waaronder Geel, Hoogstraten en Mol).²

Voor 's-Hertogenbosch en Herentals waren de lakennijverheid en de lakenhandel de basis van hun sociaal-economische welvaart in de Middeleeuwen en van hun politieke en economische macht over het omliggende platteland. Ook waren beide steden belangrijke marktcentra. Bij deze vergelijking van Herentals met 's-Hertogenbosch dient evenwel rekening te worden gehouden met het feit dat 's-Hertogenbosch een grote stad was (12.975 inwoners in 1437) en Herentals een kleine stad (5.000 inwoners in 1437).

*Panorama van Herentals, eind zestiende - begin zeventiende eeuw.
(Gravure uit: J.B. Gramaye, 'Antverpiae Antiquitates', 1610)*

Staten van Brabant

Tot dusver werd er nog geen spoor teruggevonden van rechtstreekse handelsbetrekkingen tussen 's-Hertogenbosch en Herentals. Wel hebben vertegenwoordigers van de twee steden elkaar van de veertiende tot de zestiende eeuw bij diverse gelegenheden ontmoet, namelijk op allerlei politieke bijeenkomsten en op wedstrijden van de gilden en de rederijders. Na de capitulatie van de Diezestad (14 september 1629) hebben ook verscheidene religieuzen uit de stad en de Meierij tijdens de zeventiende en de achttiende eeuw in het Herentalse begijnhof en in Herentalse kloosters gevolg kunnen geven aan hun roeping.

Bij het overleg tussen de Brabantse steden en vrijheden in de dertiende en de veertiende eeuw – met de Brabantse stedenverbonden (1261-1262), het charter van Kortenbergh (1312) en de Blijde Inkomst (1356) als hoogtepunten – waren er telkens afgevaardigden van Herentals en 's-Hertogenbosch aanwezig.³

Tussen 1380 en 1430 nam Herentals, als lid van de derde stand van de Staten van Brabant, deel aan een twintigtal 'gewone' bijeenkomsten van de steden. Herentals was de enige plaats en stad uit de Antwerpse Kempen die op zulke vergaderingen met de Brabantse hoofdsteden opgemerkt werd.⁴ In de loop van de jaren 1400-1430 ontving Herentals minstens twaalfmaal de Staten van Brabant binnen zijn muren. Een eerste maal gebeurde dat van 7 tot 9 juli 1400 voor een bijeenkomst van de steden en de hertogelijke raad. Meer dan de helft van de twaalf vergaderingen die te Herentals plaats hadden, waren samenkomsten van de vier hoofdsteden; deze zeven vergaderingen grepen plaats tussen 1426-1429. Bij dergelijke gelegenheden hadden de vertegenwoordigers van 's-Hertogenbosch contact met die van Herentals.⁵ Eerder sporadisch gebeurde dat ook tijdens de bijeenkomsten van de Staten-Generaal in de jaren 1464-1506. De vertegenwoordigers van Herentals waren daarbij vijfmaal aanwezig, terwijl 's-Hertogenbosch zevenentwintigmaal aan die hoge vergadering deelnam.⁶

Rederijders

Ook ontmoetten de Bossche en de Herentalse schuttersgilden en rederijderskamers elkaar geregeld op de wedstrijden van de Brabantse landjuwelen en andere wedstrijden tijdens de vijftiende en zestiende eeuw. Zo troffen de voetbooggilden uit Herentals en 's-Hertogenbosch elkaar, samen met nog 43 andere gilden, op een schietspel te Mechelen (1-30 juni 1404).⁷ De Bossche rederijderskamer 'de Vierighe Doorn', 'Moyses Bosch' of 'Moyses Doorn',

ontmoette de Cauwoerde uit Herentals op twee wedstrijden (1532 en 1561) van het zestiende-eeuwse Brabantse landjuweel (1515-1561). Tijdens de zeventiende en laatste wedstrijd van dit landjuweel te Antwerpen (1561) werd de Bossche rederijderskamer bij het 'schoon inkomen' ingedeeld bij de grote steden en de Cauwoerde bij de kleine steden. Het schoon inkomen verklankte de voorspoed en de grootsheid van de stad. Het bekostigen van de pronkkledij (liefst door een zo groot mogelijk aantal burgers gedragen), het uitrusten van ridders te paard en het bouwen van praalwagens verslonden immers reusachtige sommen geld. Omdat de financiële middelen van de *cleyne steden* vergeleken bij die van de grote steden uiteraard beperkt waren, werd voor het schoon inkomen een afzonderlijk klassement opgesteld.⁸

Oorlog en verval

Het losbarsten van de Beeldenstorm (1566) en het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) betekenden het einde van de grote gilden- en rederijdersfeesten in Brabant. Ook werden de *cleyne steden* in de loop van de tweede helft van de zestiende eeuw uit de Staten van Brabant geëlimineerd. Hun economisch, demografisch en financieel verval was weliswaar reeds begonnen in de tweede helft van de vijftiende eeuw, maar de opstand tegen Spanje had de praktisch volledige teloorgang van de exportindustrieën (te Herentals de laken- en de linnennijverheid) tot gevolg. Bovendien werd Herentals vanaf 1568 een garnizoensstad in de ware zin van het woord. De nagenoeg permanente inkwartieringen van vaak weinig gedisciplineerd soldatenvolk deden de vermogende burgers, de technisch-gekwadificeerde ambachtslieden en de ondernemende handelaars de wijk nemen naar elders. Uiteraard was die situatie geenszins bevorderlijk om nieuwe nijverheden aan te trekken of immigratie in de hand te werken. De Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) leidde dan ook tot het economisch en demografisch verval van Herentals. Dientengevolge bleef er omstreeks 1650 zo goed als niets over van de politieke macht en het maatschappelijk aanzien die Herentals van de veertiende eeuw tot de tweede helft van de zestiende eeuw in het hertogdom genoten had.⁹ Alleen in godsdienstig opzicht bleef Herentals in de tweede helft van de zeventiende eeuw en in de achttiende eeuw nog de rol van Kempische hoofdstad vervullen. Herentals bezat toen nog een begijnhof met een grote populatie – 224 begijnen in 1700, 237 in 1709 en 139 in 1755 – die het over het ganse hertogdom, maar vooral in de Antwerpse Kempen rekruteerde. De stad had ook drie kloosters. Twee daar-

van waren vijftiende-eeuwse stichtingen: het norbertinessenklooster (1410) en het minderbroedersklooster (1471-1472). Tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) werd te Herentals ook een augustijnenklooster (1613) gesticht en de augustijnen openden er een Latijnse school. De vestiging van het augustijnenklooster te Herentals – en niet elders in de Kempen – was de laatste keer dat de ‘Urbs Taxandrum’ nog zo duidelijk de voorrang kreeg op Turnhout. Het decanaat Herentals was tijdens het ancien régime het meest omvangrijke van de Antwerpse Kempen.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog, die zoveel nadelige repercussies voor Herentals met zich meebracht, hadden ook de krijgsoperaties in Noord-Brabant meer dan eens hun weerslag op de oude hoofdstad van de Kempen. In 1601 en 1603 belegerde prins Maurits van Nassau 's-Hertogenbosch. In beide gevallen betrof het een afleidingsmanoeuvre om het Spaanse leger weg te lokken van Oostende. Ter ‘assistensie’ van het door de Staatsen bedreigde ‘Tserhogen bos’ betaalde de stad Herentals in 1603 minstens een contributie van 225 gld. 15 st. aan de rentmeester van de Staten van Brabant.¹⁰ Op 19 augustus 1603 startte Maurits van Nassau het tweede beleg. Vrijwel ogenblikkelijk diende een Herentalse gids de Spaanse militair Louis de Viliasco via

Deel van een manuscriptkaart van Den Bosch en omgeving door Simon Stevin na het beleg door prins Maurits in 1603. In het kader rechtsboven: ‘Platte grontteekeninge der stad s'Hertogenbosch met Het begrip des Legers Zijnder Excel. daer by gelegen. Alsoo tselve in November an. 1603 bevonden is.’ Met de ‘vijant’ (in de kaart) wordt het leger van aartshertog Albertus bedoeld. (Nationaal Archief Den Haag, archief genie, plans van vestingen)

Hooge en Lage Mierde tot 's-Hertogenbosch te begeleiden. Zij wilden zich ter plaatse van de ernst van de toestand vergewissen.¹¹ Tijdens dit zgn. tweede beleg van 's-Hertogenbosch (19 augustus - 5 november 1603) werden vanuit Herentals een tiental boden met brieven naar 's-Hertogenbosch gezonden.¹² Enkele dagen nadat prins Maurits het beleg had opgegeven, werd door de Herentalse magistraat de som van vijf stuivers uitgekeerd aan een bode die een brief van de stad Antwerpen bracht ‘dat men processie gaen soude vande victorie van tsertoghen bos, ende dat den hertoch gesont thuys comen was’.¹³

Tweedeling Brabant

Na het verstrijken van het Twaalfjarig Bestand ging de Spaanse generaal Spinola over tot een succesrijk offensief tegen het Noorden; het werd bekroond

met de herovering van Breda (1625). In het kader van deze militaire operatie diende de stad Herentals nillens willens regelmatig Spaanse legereenheden die op weg waren naar Breda of ervan terugkeerden, in te kwartieren.¹⁴ Kort daarna echter keerden de krijgskansen voorgoed met de militaire offensieven van Frederik Hendrik. Militaire hoogtepunten voor de Staatsen waren de inname van 's-Hertogenbosch (14 september 1629) en Breda (7 oktober 1637). Opmerkelijk is wel dat vrijwel onmiddellijk na de capitulatie van 's-Hertogenbosch de Spaanse overheid overging tot het herstellen van de fortificaties en het uitdiepen van de vesten te Herentals.¹⁵ Ten gevolge van de Staatse krijgsoperaties was de vestingstad Herentals immers in de vuurlijn komen te liggen. Vanaf de zgn. retorsietijd (1632 e.v.) oefenden de Staatsen een de facto heerschappij uit over het Kempische platteland. Midden in dit door de Staatsen gecontroleerde gebied leek het omwalde Herentals op een geïsoleerd eiland waar de vaandels van de Spaanse legerbenden nog wapperden. Krachtens de Vrede van Münster (1648) werden o.a. de door de Staatsen veroverde territoria in het hertogdom Brabant (de Meierij van 's-Hertogenbosch, de Baronie van Breda, het Markiezaat van Bergen op Zoom e.a.) bij de Verenigde Provinciën ingelijfd als generaliteitsland. Sedertdien was Herentals een garnizoensstad in het grensgebied van Spaans-Brabant met Staats-Brabant.

Katholiek Brabant

Na de Vrede van Münster werd de uitoefening van het katholicisme in Noord-Brabant officieel verboden. De katholieke kerken werden in beslag genomen en omgevormd tot protestantse gebedshuizen. De priesters mochten geen missen meer opdragen noch andere sacramenten toedienen. Ook het katholieke huwelijk werd buiten de wet gesteld (1656). De mannenkloosters werden afgeschaft en de kloosterlingen kregen twee jaar de tijd om de kloostergebouwen te ontruimen. De vrouwelijke religieuzen – kloosterlingen en begijnen – daarentegen mochten levenslang in hun gebouwen blijven wonen. Het werd hun evenwel verboden om nog novicen aan te nemen, zodat ze tot uitsterven gedoemd waren. Krachtens het schoolreglement van 1655 werd het katholieke onderwijzers verboden om nog onderricht te verstrekken en door het reglement op de politieke reformatie (1660) werden de katholieken ook uitgesloten van openbare ambten. In de realiteit echter gaapte er een diepe afgrond tussen deze rigoureuze calvinistische wetgeving en de toepassing ervan. In de regel hield de situatie van de Noord-Brabantse katholieken vanaf 1648 het

midden tussen enerzijds gedoogde clandestiene beoefening van de katholieke religie en anderzijds wederzijdse onverdraagzaamheid en pesterijen (die van protestantse zijde soms het karakter van kleine kerkvervolgingen aannamen).

Het gevolg van deze dubbelzinnige toestand op godsdienstig gebied was dat, ten spijt van alle protestantse reglementen en antikatholieke verbodsbepalingen, Noord-Brabant uitgesproken katholiek bleef. De schaarse aanhang van de protestantse predikanten, schoolmeesters, overheden en ambtenaren vormde binnen die sterke katholieke meerderheid een kleine minderheid. De blijvende trouw van de Noord-Brabanders aan de kerk van Rome is hoofdzakelijk door twee factoren te verklaren. Aan de basis lag vast en zeker een diepgewortelde roomse geloofsovertuiging. Deze godsdienstige factor was ongetwijfeld het belangrijkste constitutieve element van het Brabantse nationalisme.¹⁶

Hulp uit Spaans-Brabant

Een tweede – en minstens even belangrijke – factor voor het geloofsbehoud was de actieve steun die de Noord-Brabanders genoten van hun geloofs- en landgenoten in Spaans- (vanaf 1715: Oostenrijks-) Brabant. De uitgedreven kloosterlingen werden opgevangen door hun ordegenoten in het Zuiden en vanuit deze operatiebasissen konden zij clandestiene ‘missionerende’ activiteiten uitoefenen onder hun herderloze broeders in het Noorden. Ondersteuning aan de Noord-Brabantse katholieken werd ook verleend door nieuwe kloosters die na 1648 in de Kempische vrijheden Turnhout, Arendonk en

De begijnhofkerk van Herentals (Foto: gemeente Herentals)

Hoogstraten werden gesticht. De oprichting van kloosters in deze drie vrijheden was om twee redenen opmerkelijk: ten eerste lagen deze plaatsen vlak bij de grens met Staats-Brabant; ten tweede waren dergelijke kloosterstichtingen voordien veelal een typisch stedelijk fenomeen. Achtereenvolgens ontstonden: de minderbroederskloosters te Turnhout (1650) en te Hoogstraten (1690), de Sepulchrinesen van het Heilig Graf met kostschool te Turnhout (1662, gesticht vanuit Hasselt), het Engels klooster te Hoogstraten (1678) en het klooster van de franciscanessen te Arendonk (1717, overgekomen uit het Noord-Brabantse Dommelen).

Deze en andere kloosters in het Zuiden waren in de regel bereid om novicen uit het Noorden aan te nemen. De mannelijke kloosterorden in het Zuiden engageerden zich bovendien in mindere of meerdere mate voor 'missiewerk' in het Noorden. Daar verrichtten zij niet alleen clandestien parochiedienst maar ze sloegen er door hun bezielend en stichtend voorbeeld ook roepingen los. De nieuw-gewijde Noord-Brabantse priesters konden dan op hun beurt ingeschakeld worden in de Noord-Brabantse parochiedienst.

Behalve voor de parochiediensten konden de Noord-Brabantse katholieken ook terugvallen op de onderwijsinfrastructuur van Spaans-Brabant, zoals de Latijnse scholen in de Kempen (Geel, Herentals, Turnhout, Hoogstraten e.a.), alsook de Universiteit te Leuven. Maar ook voor het gewone godsvolk was het vrije, katholieke Spaans-Brabant van niet geringe betekenis. Het volk kon zich emotioneel ontladen tijdens de – in Noord-Brabant verboden – vooral mariale groepsbedevaarten in het Zuiden. Dat kon zowel gebeuren in de kleine bedevaartsplaatsen in het grensgebied (b.v. de kapel van Onze-Lieve-Vrouw ter Sneeuw te Retie, die beheerd werd door de abdij van Tongerlo) als in het nationale bedevaartsoord te Scherpenheuvel. Vrij van elke protestantse dwang konden de gewone volksmensen in de bedevaartsplaatsen van Spaans-Brabant met volle teugen 'genieten' van het rijke Roomse leven.

Noord-Brabantse begijntjes

In welke mate heeft de weinig benijdenswaardige situatie van Noord-Brabantse katholieken die zich geroepen voelden tot de religieuze stand na de sluiting van kloosters en begijnhoven, geleid tot intredingen van Noord-Brabanders en andere katholieken uit de Verenigde Provinciën in de Herentalse kloosters en het Herentalse begijnhof?

De meest opvallende reeks van Noord-Brabantse religieuzen die in Herentals gevolg gaven aan hun roeping, omvatte een groep van niet minder dan 32

Een begijn, schilderij van Pieter de Grebber, ca. 1635 (Museum Catharijneconvent, Utrecht)

Noord-Brabantse vrouwen. Zij lieten zich in de periode 1669-1739 tot begijntjes professen op het Herentalse begijnhof. De helft van deze begijntjes was te 's-Hertogenbosch geboren en zesentwintig van hen (81,25 %) waren afkomstig uit de Meierij van 's-Hertogenbosch. Voor de inname van de Diezestad door de Staatsen konden de meisjes met een begijnenroeping zich als novice melden op het Bossche begijnhof maar na de capitulatie van 14 september 1629 viel daar niet meer aan te denken. Talrijke gegoede begijnen verlieten 's-Hertogenbosch na 1629; andere begijntjes verkozen om tot aan hun dood op het Bossche begijnhof te blijven wonen. Cornelia van Deursen, de laatste overlevende begijn, overleed in 1694. Daarmee was het Bossche begijnhof uitgestorven.¹⁷

Wanneer precies na 1629 de eerste Noord-Brabantse vrouw haar intrede deed op het Herentalse begijnhof, is niet geweten. Mogelijk gebeurde dat reeds kort na de capitulatie. Precieze cijfergegevens over de instroom van Noord-Brabantse vrouwen op het Herentalse begijnhof zijn pas vanaf 1669 voorhanden. Vanaf die datum bleef het professieboek 'Registrum Begginarum Herentalensium professorum et defunctorum' bewaard. In dit register werd de naam (met vermelding van de geboorteplaats), alsook de professie- en overlijdensdatum van de begijntjes op het Herentalse Hof genoteerd. Het aantal Noord-Brabantse meisjes dat te Herentals begon werd, bedroeg twintig in de periode 1669-1700 en twaalf tijdens de jaren 1701-1739. Na 1739 meldden Noord-Brabantse meisjes zich nog slechts sporadisch op het Herentalse begijnhof. De alleraatste in de reeks was Maria Adriana Josephina Staal (Breda, 20 januari 1881 - Herentals, 13 mei 1933); zij werd op 29 oktober 1914 geprofeest.¹⁸ Dat het aantal Noord-Brabantse meisjes dat tijdens de periode 1669-1700 op het Herentalse begijnhof intrad, dubbel zo groot was als in de jaren 1701-1739, is wellicht te verklaren door het feit dat de herinnering aan het begijnenwezen in Noord-Brabant tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw sterker was dan in de achttiende eeuw. Mutatis mutandis kan om dezelfde reden redelijkerwijze aangenomen worden dat ook tijdens de periode 1629-1669 een aantal Noord-Brabantse meisjes zich reeds op het Herentalse Hof gemeld heeft. De precieze redenen waarom in de jaren 1669-1739 een dertigtal Noord-Brabantse vrouwen het Herentalse begijnhof verkoos boven de begijnhoven van Lier, Turnhout of Hoogstraten zijn niet geweten. Bij wijze van hypothese kan in dit verband alleen maar aangestipt worden dat daarin mogelijk twee factoren een rol hebben gespeeld. Ten eerste is het niet uitgesloten dat de Bossche bisschop Michael Ophovius ('s-Hertogenbosch 1571 - Lier 1637) de vrouwen uit zijn bisdom die zich na 1629 tot begijn geroepen voelden, de weg naar Herentals heeft gewezen. Vanuit zijn kennis van de kerkelijke toestanden in het decanaat Geel, dat sedert 1559 onder het bisdom 's-Hertogenbosch ressorteerde, moet Ophovius ongetwijfeld het een en ander geweten hebben over het Herentalse begijnhof. Het decanaat Geel was immers van oudsher een belangrijk rekruteringsgebied voor het Herentalse begijnhof. Op de tweede plaats is het, gezien de geboorteplaatsen van de Noord-Brabantse begijntjes, ook niet onmogelijk dat de abdij van Tongerlo een weliswaar bescheiden rol heeft gespeeld in de keuze voor het Herentalse begijnhof. In de periode 1669-1800

waren immers zes begijntjes afkomstig uit twee parochies die door de Tongelse abdij bediend werden: twee uit Tilburg en vier uit Waalwijk.

Noten

- 1 H. Coppens, 'De zeven kwartieren van Antwerpen. Functie en werking tijdens de xviii en xviii eeuw', in: *Standen en Landen lxx* (1997), blz. 373-374; Idem, 'De regionale organisatie van het Antwerpse platteland tijdens de 17e en 18e eeuw', in: *Kultuurhistorische Verkenningen in de Kempen vii* (1981), blz. 57-58.
- 2 De verklaring in verband met de voorrang op de vergaderingen van de steden, vrijheden en dorpen in het hoofdkwartier van Antwerpen werd afgelegd door Thomas vander Veken en meester Huybrecht Walschaerts, respectievelijk schepen en secretaris van de vrijheid Turnhout. Het document werd gepubliceerd door: E. Van Autenboer, 'Rhetorische Varia', in: *'t Land van Ryen. Driemaandelijks Cultureel Liers Tijdschrift v* (1955), blz. 77.
- 3 R. van Uytven, 'Het gewicht van de goede steden', in: *Geschiedenis van Brabant van hertogdom tot heden* (Zwolle-Leuven 2004), blz. 120.
- 4 A. Uytendaele, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen-âge (1355-1430)* (Brussel 1975), dl. II, bijlage V, blz. 809-811, nrs. 477-480, 488 en 493.
- 5 Idem, *Le gouvernement a.w.*, dl. II, bijlage V, blz. 832, nr. 708; blz. 888, nr. 1381; blz. 893, nrs. 1441 en 1443; blz. 895, nr. 1463; blz. 897-898, nrs. 1480, 1485 en 1489; blz. 900-901, nrs. 1499, 1501 en 1510; blz. 905, nr. 1557; blz. 907, nr. 1582.
- 6 R. Wellens, 'Les Etats Généraux des Pays-Bas des origines à la fin du règne de Philippe le Beau (1464-1506)', in: *Standen en Landen lxxiv* (Heule 1974), blz. 370.
- 7 E. Van Autenboer, *De schutterswedstrijden der Brabantse gilden 1300-1600. Beelden uit onze volkscultuur* (Turnhout 1996), blz. 142-144.
- 8 Idem, *Het Brabantse Landjuweel der rederijders (1515-1561)*, Leuvense Studiën en Tekstuitgaven. Nieuwe Reeks 2 (Middelburg 1981), passim.
- 9 In de zeventiende eeuw schommelde de Herentalse bevolking tussen 1.600 en 2.600 inwoners; in de achttiende eeuw steeg het aantal inwoners lichtjes maar het bedroeg nooit meer dan 3.000; 's-Hertogenbosch had in 1629 11.200 inwoners. J.-M. Goris, 'Herentals: van welvarend industrieel centrum tot arme garnizoensstad (1560-1650)', in: *De Brabantse Stad. Negende Colloquium, Antwerpen 9-10 november 1990*, Bijdragen tot de Geschiedenis lxxiii (1990), blz. 225-226.
- 10 Stadsarchief Herentals (voortaan afgekort als: sahe.) nr. 35, Stadsrekening 1603, fol. 12r en fol. 55v.
- 11 sahe., nr. 35, Stadsrekening 1603, fol. 15r.
- 12 sahe., nr. 35, Stadsrekening 1603, passim.
- 13 sahe., nr. 35, Stadsrekening 1603, fol. 17r.
- 14 R. Pluys, 'Tweehonderd jaar fortificaties te Herentals (1576-1775)', in: *Historisch Jaarboek van Herentals xiv* (2004), blz. 44-45 en 63.
- 15 Idem, 'Tweehonderd jaar fortificaties' a.w., blz. 37-42 en 61-62.
- 16 Dat Brabantse nationalisme is de dag van heden nog niet dood. Het verklankt zich o.a. in het gezegde dat 'het Holland van boven de grote rivieren het meest verfoeide buitenland ter wereld is'.
- 17 M. van der Heijden, 'De Straat: Parade en Calvariestraat', in: *Bossche Bladen vi* (2004), blz. 95.
- 18 sahe., Fonds: Begijnhof Pastorie, nr. 16, Registrum Begginarum Herentalensium Professorum et Defunctorum (1669 e.v.), passim.